

УДК 81'373.423

ТЕКСТОВИЙ ВИМІР ОМОНІМІЇ

Демська О. М.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

У статті розглянуто дискусії навколо статусу омонімів і омонімії, відомі під назвою омоніміїний конфлікт, що розгорнувся у мовознавстві в ХХ ст. й фактично усе ще не завершився. Засвідчено недоречність однозначного підходу до трактування такої мовної універсалії як омонімія.

Ключові слова: омонімія, омоніміїний конфлікт, статус омонімії у тексті, функції омонімів у тексті.

Демская О. М. Текстовое измерение омонимии. В статье рассмотрено дискуссию о статусе омонимии и омонимов, известные под названием омонимический конфликт, имевший место в ХХ в. и фактически все еще не завершённый. Указано на несоответствие однозначного подхода к осмыслению такой языковой универсалии как омонимия.

Ключевые слова: омонимия, омонимический конфликт, статус омонимии в тексте, функции омонимии в тексте.

Demska O. M. Text dimension of homonymy. The article considers the debates around the status of homonymy and homonyms. These debates are well known as the conflict of homonyms that appears in the early part of the XX century and continues even now, especially in Ukrainian language studies. Also in the article, taking into consideration the functional aspect of the lexical units, the interpretation of the homonyms as neutral phenomenon of the human language is made more accurate.

Key words: homonymy, the conflict of homonyms, status of homonyms in the text, function of homonyms in the text.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Європейська наукова традиція послідовно висловлює думку про те, що вперше про омонімію йдеться у відомому діалозі Платона (427 – 347 рр. до н. е.) «Кратил» (з старогр. Κρατύλος; лат. *Cratylus*). Аналогічно як і іншу позицію про те, що мовознавство нового часу повертається обличчям до омонімії на зламі ХІХ і ХХ ст. Цей поворот пов'язаний з М. Бреалем¹, який прагнув відмежувати семантику від етимології та лексикографії, перетворивши її на самостійну галузь загального мовознавства. У лінгвоукраїністиці омонімія з'являється наприкінці 20-х років ХХ ст. [див. 5] і залишається у полі зору науковців до сьогодні. Йдеться як про класиків Ш. Баллі, Л. Булаховський, Д. Бутлер, В. Віноградов, Ж. Жильерон, Л. Лисиченко, А. Мейе, так і про наших сучасників Н. Борисенко, Л. Кіцилу, Н. Клипу, О. Кушлик, З. Саттарову, О. Шаблій та ін. Як мовна універсалія у лінгвоукраїністиці омонімія зазвичай розглядається з головним акцентом на її системний аспект. Однак на сьогодні усе активніше постає питання про функціональну складову омонімії, чи те, як омоніми поводять себе у тексті-мовленні, на які вербальні практики присутність омонімів впливає, а на

¹ Говорячи про полісемію, М. Бреаль наводить приклади та пояснює радше омоніми: key (ключ) 'запозичений з техніки і належить також музиці', root (корінь) 'походить із землеробства і близько пов'язаний з математикою і філологією', base (основа) 'архітектурний термін, має своє місце в хімії та військовій науці', act (акт) 'одночасно належить до театрального і правничого словника', таким чином підмінюючи омонімію полісемією. Крім того, ще перед М. Бреалем на явище омонімії звернув увагу О. Потебня. У своїх «Из записок по русской грамматике», перше видання яких датоване 1873 / 1874 р., друге – 1888 / 1889 р., він не лише оперує терміном «многозначность слова», а й уточнює його, і саме з цього уточнення з'являється чи не перше значення омонімів, однак ще без самого терміна, «різні слова можуть мати ті самі звуки».

© Демська О. М. Текстовий вимір омонімії

які ні, коли омонімія генерує девіацію, а коли ні. Відповіді на ці запитання є вкрай важливими з огляду на комунікативні властивості мови як такої та української зокрема. Однак, перш ніж давати відповідь на ці загальні запитання, запропонуємо своє бачення омонімів у тексті та кваліфікацію їхнього текстового виміру.

Різні аспекти омонімів і омонімії були і будуть предметом вивчення, але чи не найцікавішим та суперечливим залишається її текстовий аспект. Тут звертаємо увагу на кілька праць, зосереджених саме на проблемі текстового виміру омонімії, що слугували для нас підґрунтям. Мова зокрема про статті А. Білозуб [1], Н. Клипи [7], Л. Солдатової [13], де знаходимо детальний аналіз омонімів у тексті, що корелює із загальноєвропейською традицією інтерпретації одиниць такого типу в реалізації. Найважливіше питання, з поміж багатьох, стосується статусу *in minus*, *in plus*, а можливо *in zero* омонімів та омонімії, що й визначає **актуальність** пропонуваної статті.

Точкою відліку нашого дослідження слугуватиме теза про експліцитність омонімії у системі мови й імпліцитність – у мовленні. Так, суть омонімії полягає у відношеннях, для яких потрібно мінімально два співвідносні елементи тотожні планом вираження та відмінні планом змісту, що можливо одночасно у системі мови і неможливо – у мовленні, чи тексті. Усе так і не так.

Метою статті є дослідити сутність омонімії у тексті, а **завданням** – засвідчити тривіальність омонімії у текстовому вимірі, а також показати, що недоцільно однозначно детермінувати це явище як позитивне або ж негативне.

Виклад основного матеріалу дослідження. Погодьмося з Ф. де Сосюром, що поняття «мови» не збігається з поняттям «мовленнєвої діяльності» [14, 47], а далі з Ж. Вандрієсом, що: «... значення слова визначає контекст. Ми вміщуємо слово у середовище, яке кожного разу й у конкретній ситуації детермінує його значення. Не що інше, ніж контекст, усуває різноманітності значень певного слова, надає йому його «особливе» значення; не що інше, ніж контекст, очищує слово від його минулих значень, нагромаджених пам'яттю, і створює йому його «актуальне» значення. Але незалежно від його конкретного вживання, слово присутнє у свідомості зі всіма своїми значеннями, з прихованими і можливими, готовими за першої ліпшої нагоди виринути на поверхню» [4, 171]. Отже у таких, наприклад, реченнях: *У природі є порядок і гармонія всіх речей, певні незмінні закони* (І. Франко), *Вона тут тільки і робила, що всім гадала, ворожила* (І. Котляревський), *Чайки цілими зграями літали над водою, жалібно скиглячи* (Леся Українка) годі вглядіти неоднозначність чи омонімію слова, до моменту, поки не з'являться з-під свідомості тотожні за формою але різні за значенням слова, якщо такі є і якщо з'являться: *З-під руки визирали білі гудзички ладів старенької гармонії* (Анатолій Шиян), *Піди вклядися гарно спати, А послі будеш і гадати, Спочинь та вже тогді міркуй!* (І. Котляревський), *Козацькі чайки мали довжину близько 20 – 40 весел*.

Можна припустити, що вживаючи той чи той омонім у пам'яті більше або менше явно зберігається інший з омонімів, що, зрештою, дає право мовознавцям говорити про неоднозначність тексту за умови наявності у ньому омонімної одиниці.

Ідеальною можна було б визнавати ту мову, «в якій кожна форма має лише одне значення й кожне значення асоціюється лише з однією формою» [8, 429]. Проте, мабуть, ніхто не візьметься стверджувати, що існує така природна мова, у якій кількість слів відповідала б кількості предметів та явищ позамовного світу. Підтвердженням цього є існування у мові слів, що перебувають між собою у різних формально-значеннєвих відношеннях, зокрема, синонімії, омонімії, полісемії, і кожен з цих типів відношень реалізує себе через слова, що їм притаманне загальне значення *in plus*, *in minus* або *in zero*. Синонімію та полісемію безапеляційно трактують *in plus*, а омонімію – радше *in minus*. Але звернімо увагу, як тільки ми входимо у сферу термінології – усе негайно змінюється: синонімія набуває забарвлення *in minus*, а омонімія – *in zero*, чи стає нейтральною, оскільки терміни, що мають однаковий план вираження

і різний план змісту, зазвичай належать до різних терміносистем, а отже не перетинаються, а отже, радше не мають конотації ні *in minus*, ні *in plus*.

Однозначний погляд на омонімію в традиційному текстовому просторі так ніколи й не був сформований. Зазвичай її розглядають а рамках «або – або», єдності позитивного і негативного як типових ознаки омонімії все ще не досягнуто. Визнаючи, що омонімія є так званим порушенням закону знака, її часто розглядають як явище доволі, а то й різко негативне, таке, що утруднює процес комунікації: «навіть чи мають рацію ті дослідники, які стверджують, що виникнення омонімів – це збагачення словникового складу мови. Швидше навпаки, омоніми завжди – це прикре нерозуміння того, що повинно розумітися» [12, 89]. До цього додається трактування омонімії як «ізолюваних, одиничних, виняткових, важкопередбачуваних, нерегулярних, що на фоні полісемії з її регулярністю, повторюваністю, пропорційністю, постають як категорія семантично негативна» [11, 209].

Українське до омонімії наставлений Л. Малаховський, який фактично узагальнює негативне трактування омонімії у радянській мовознавчій традиції. Детально аналізуючи статус омонімів у текстовому просторі, учений детермінує її як «чинник, що призводить до погіршення кодових властивостей тексту» [9, 24], і, віддаючи належне тим, хто схильний трактувати омонімію позитивно, усе ж не відмовляє собі у думці: «те, що омонімія, хоча й порушує закон знака, не спричиняє проблем у процесі комунікації, стало у мовознавстві загальником. Однак є факти, які змушують засумніватися у справедливості цієї думки» [9, 25-26]. Намагаючись обґрунтувати негативність омонімії, Л. Малаховський виходить за межі індоєвропейських мов і зосереджується на китайській та японській, які слушно вважають омонімійними, і виводить «залежність рівня перешкод при омонімії від ступеню омонімії насиченості мови (тексту)» [9, 27]. Хоча ще Л. Блумфілд намагався спростувати твердження про «омоніміїну біду» цих мов, зазначаючи що китайська і японська мови «послугуються ієрогліфічним письмом, де функціонують два типи символів – фонетик, чи основний або первинний символ, і ключ, додатковий символ. Коли ж для передачі якогось складного слова на письмі фонетик і ключ об'єднуються в єдиний складний ієрогліф, то фонетична частина складного знака не завжди точно відображає звучання слова. Крім того, наявний у цих мовах мелодійний наголос разом з контекстом доволі різко знижує потужність омонімії у них» [2, 316].

Не поступається наданню омонімії якості *in minus* і західна лінгвістична традиція. Ще на початку минулого століття категоричну думку про омоніми висловив Р. Бріджес, який стверджував, що «чим більше у мові омонімів, тим гірша вона як науковий та зручний засіб мовлення» [17, 5]. Згодом Е. Оеманн, аналізуючи омоніми німецької мови і традицію їхнього вивчення та лексикографічного опрацювання, доходить висновку, що «перешкодою для мови є усе те, що руйнує її ясність та однозначність, – це зрозуміло і не вимагає особливих доказів. Тому омонімію, яка, власне, й призводить до плутанини і непорозуміння, також сприймають як перешкоду. Особливо легко такі перешкоди виникають, коли омонімами є слова однієї категорії, які виступають аналогічно в одній і тій самій синтаксичній функції та в одному й тому самому мовному та мисленнєвому оточенні» [16, 123]. Або ж, як пригадаємо у Ж. Жильєрона, слова, що йдуть одними шляхами мислення, чи жильєронову омоніміїну доктрину, суть якої полягає у тому, що не всі омоніми однаково небезпечні та шкідливі для мови. Певні умови формального і / або матеріального характеру запобігають плутанині або ж, навпаки, неминуче призводять до неї. Тому слід говорити про так звану *прийнятну омонімію*, дозволена мовою, оскільки вона не стоїть на заваді порозумінню, виступає засобом економії мовних ресурсів, сприяє компактності мови, і *неприйнятну омонімію*, що її слід уникати за будь-яких обставин [див. 21]. Інакше кажучи «елементи омонімного ряду можуть належати до віддалених сфер об'єктивної дійсності, і що менше спільного між цими сферами, чим відлегліші вони одна від одної, тим менша вірогідність зустрічі слів-омонімів в одному контексті, тим менша можливість непорозуміння. Щоб омонімія почала діяти негативно, повинна відбутися «зустріч», а

«зустріч» можлива лише у слів, що йдуть одними шляхами мислення» [20, 149]. За таких умов омонімія не може бути негативним явищем і не є таким, тому й мова не витрачає зусиль на процеси деомонімізації. Однак, коли слова-омоніми позначають реалії, які належать до споріднених чи однієї й тієї самої сфери позамовного світу, вони справді можуть опинитися поруч в одному контексті, призводячи до непорозуміння. Власне цей тип омонімії є негативним, неприйнятним, і як правило підпадає під процеси деомонімізації.

Трактування омонімії як явища нейтрального або й позитивного пов'язане з *Празькою школою*. Говорячи про специфіку слов'янської омонімії, Б. Трнка хоча й не порушує самого питання про її характер, але вказує на те, що омонімія є «суттєвим чинником у розвитку фонологічної системи мови» [15, 275]. На те, що мова практично не відчуває незручностей через існування у ній омонімії, вказували Л. Булаховський: «з контексту звичайно буває зрозуміло, яке власне значення має те чи інше омонімічне слово, а випадки, що серйозно загрожують розумінню у практиці мови, виникають надзвичайно рідко» [3, 47]; а згодом М. Івченко: «у свідомості людини приховано зберігаються різноманітні значення кожного засвоєного у життєвій практиці слова, і у відповідний момент у неї з'являється необхідне для конкретного випадку значення слова, вжитого у конкретному контексті» [6, 58], що по суті є поверненням до Ж. Вандрієса.

Завершуючи століття омонімічного конфлікту, іспанська лінгвістка І. де ла Куруз Кабанілас ще раз повертається до цього сумнозвісного конфлікту і присвячує йому цілу статтю *The Conflict of Homonyms Revisited*, де виправдовує омонімію, знімаючи з неї одноосібну вину за усі негаразди мови, пов'язані з втратою слів. Учена перерозподіляє відповідальність між останньою і такими доволі неочікуваними позамовними чинниками як «війна, релігія, право, наукові та освітні інновації, зміни у звичайному житті або у системі мислення» [19, 111]. Але, що найважливіше, пропонує змінити сам кут зору на омонімію, з чим годі не погодитися: «Омонімію [...] варто вивчити і під іншим кутом зору: не лише як причину ліквідації слів, але і як причину модифікації графічної форми слова або дистрибутивного обмеження. Ба більше, до омонімії необхідно підходити з перспективи багатьох чинників і брати до уваги різні мовні механізми та засоби усунення наслідків омонімічного конфлікту» [19, 112]. Попри те, якою б не була традиція – позитивного або негативного – трактування омонімії, ми схильні розглядати її як мовну універсалію, якій одночасно притаманні ознаки *in plus* та *in minus*, а подекуди *in zero*, тобто амбівалентно. За одних умов омонімія сприяє компактності мови і мовлення та не шкодить передаванню інформації, а за інших – виступає засобом деформування інформації і, зрештою може породжувати непорозуміння та ускладнювати комунікацію. У словнику маємо чітку кореляцію заголовкове слово – тлумачення, що може реалізувати себе як двічі або більше одна 'форма ↔ одне значення' або 'одна форма ↔ багато значень'. Натомість у тексті ми позбавлені простору для такої кореляції, що й породжує це 'славетне' непорозуміння. Справді, конструкція на зразок: *Карл Більдт залишає свою посаду...* може мати два значення 'Більдт залишається на посаді' й 'Більдт йде з посади'; *Російська ядерна зброя запущена...* може означати або 'за довгий час поганого обслуговування втратила належні якості', або 'здійснено запуск з метою ураження цілей противника'; *Продемонстровано відмінні знання* – 'інші знання; чи такі знання, що відрізняються від...' або 'надзвичайно хороші' тощо. Проте однозначно стверджувати, що поява поряд омонімів у тексті спричиняє винятково непорозуміння і має лише негативний характер було б неправильно, оскільки важко трактувати негативно каламбур як наслідок зведення омонімів у тексті, аналогічно як і використання омонімів у поезії з метою досягнення рими. З цього приводу Л. Солдатова слушно зазначає, що «омоніми в основному є стилістично нейтральними словами. Але все ж таки вони відіграють певну стилістичну функцію у створенні образності за допомогою таких прийомів як: використання їх як засобу словесної гри, матеріалу для створення дотепів і каламбурів, досягнення жартівливого або іронічного ефекту, при якому використовується суперечність між формою і змістом; викорис-

тання в одному контексті вільного і фразеологічно зв'язаного омонімів, що виникли внаслідок розпаду семантичної єдності; використання в поезії для римування та посилення виразності, тощо» [13, 16].

Однак, правдою є й те, що реалізація омонімів із маркером *in plus* головно відбувається у текстах художнього та публіцистичного стилів як таких, що послуговуються усіма можливими лексичними ресурсами мови в усіх можливих їхніх проявах прямого й переносного значення. Таку загальну думку послідовно висловлюють сучасні лексикологи-дослідники функціональних аспектів слів-омонімів, до прикладу, А. Білозуб у своїй статті *Лексико-семантичні прийоми мовної гри в українському постмодерному тексті*, крім інших, наводить й аналізує типологічно різні омоніми як засіб творення мовної гри, говорячи, що «креативним потенціалом відзначається обіграння у художніх текстах лексики, що належить до певної групи за значенням, тобто паронімів, омонімів, антонімів та синонімів; [...] головною функцією лексичних омонімів у постмодерному тексті є створення каламбурів» [1, 128], у такий спосіб підтверджуючи усталену думку про те, що омонімія слугує засобом творення каламбуру, стилістичного прийому, в основі якого лежить зведення у межах текстового фрагменту різних значень одного слова (полісема), або різних слів, тотожних (омонімів) або схожих (паронімів) планом вираження, причому не лише у постмодерному тексті, а й у класичному тексті, а також не лише у комічному або сатиричному контексті. Прикладом тут слугують усім відомі класичні тексти з Т. Шевченка *Думи мої, думи мої, / Квіти, мої діти. / Вирослав вас, доглядав вас. / Де ж мені вас діти?*, або ж Лесі Українки *Ой, скажи, дай пораду, / Як прожити без долі? / Доля: Як одрізана гілка, / Що валяється долі*.

Не менший креативний потенціал виявляють омоніми й у публіцистичному, зокрема, газетному текстовому просторі, що, наприклад, ілюструє Н. Клипа у праці *Використання омонімії та полісемії у газетних текстах*, наводячи чималий ілюстративний матеріал на підтвердження своїх думок, як-от: «У газетних текстах найчастіше використовуються повні лексичні омоніми, що виражають абсолютно різні значення. [...] Неповні лексичні омоніми, у яких збігається лише частина форм, трапляються у газетних текстах рідше. [...] Значно частіше у мові засобів масової інформації зустрічаємо омоформи, омофони й омографи. [...] У полемічно загострених творах омонімія, як і полісемія, використовується як стилістичний засіб для створення каламбурів тощо» [7, 183]. Викладені думки Н. Клипи суголосні з поглядами Л. Солдатової про стилістичні потенції омонімів у створенні образності й А. Білозуб про креативний потенціал обіграння у художніх текстах омонімії лексики підтверджують погляд на специфіку функціонального аспекту омонімів, сформований на зламі XIX і XX ст. Крім того, наведені приклади (зауважмо, різних мовознавців) суголосні з тезою Ж. Вандрієса про те, що текст і тільки текст проявляє значення кожного конкретного слова у конкретний момент усного або писемного мовлення незалежно від його парадигматичної семантики. Тут також пам'ятаймо про присутність слова у нашій свідомості зі всіма своїми значеннями, готовими до актуалізації. Тому й вдається нам ідентифікувати омоніми у тексті, бо ми знаємо, що є інше акустично і / або графічно тотожне слово з відмінним(и) значенням(и), які не перетинаються у межах синхронії.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Годі підважувати наявність омонімів у тексті, ба більше, зазвичай вони реалізують себе так само, як і будь-які інші слова у потоці різного типу комунікації. Текст, як і щодо не-омонімів, є тим простором, де проявляється лексемне значення, семантична структура одиниці лексичного рівня мови. У результаті проявлення контекстом предметного значення кожної конкретної лексеми та виявлення факту наявності кількох таких значень, однак внутрішньо непов'язаних між собою, приводить нас до висновку про існування тотожних планом вираження, але семантично несумісних одиниць мови, чи *омонімів*. І лише тоді, коли такі одиниці експліковано та, бажано, лексикографовано, вони перетворюються на стилістичний інструмент, потрапляючи в один контекст з метою досягнення

певних стильових ефектів. Ба більше, задовольняють закон економії мови, який проявляє себе, зокрема, у повторному використанні наявного у мові засобу позначування для нового об'єкта позначення. Звідси слушною є думка Ф. Маулера, що «мовна спільнота не може до безконечності творити усе нові графічно-звукові форми на позначення безлічі реалій мінливого світу, оскільки кількість слів у будь-якій мові обмежена і психологічно вмотивована. Тому наявність омонімії у мові, як засобу економії її ресурсів, є необхідною, а сама омонімія швидше позитивне, ніж негативне явище, таке, що сприяє компактності мовної системи» [10, 13]. А отже приймаючи і позитивні, і негативні аспекти омонімів у тексті-мовленні, бо у системі мови омонімія як універсальна категорія позбавлена будь-якого забарвлення, ми усе-ж відмовляємося від однобокого – негативного або позитивного – її сприйняття, визнаючи за нею у текстовому просторі певну конкретну функцію у конкретних умовах. Саме такий підхід видається нам перспективним.

ЛІТЕРАТУРА

1. Білозуб А. І. Лексико-семантичні прийоми мовної гри в українському постмодерному тексті / А. І. Білозуб // Дослідження з лексикології та граматики української мови. – Дніпропетровськ: ДНУ, 2012. – С. 124–132.
2. Блумфілд Л. Язык / Л. Блумфілд. – М.: «Прогресс», 1968. – 606 с.
3. Булаховский Л. А. Введение в языкознание: Часть II / Л. А. Булаховский. – М.: «Учпедгиз», 1953. – 175 с.
4. Вандриес Ж. Язык / Ж. Вандриес – М.: Госуд. Соц.-эконм. Из-во, 1937. – 409 с.
5. Демська О. М. До початків вивчення омонімії / О. Демська // Слов'янський збірник. – Вип. 19. – Одеса-Чернівці: «Букрек», 2015. – С. 7–14.
6. Івченко М. П. Сучасна українська літературна мова / М. П. Івченко. – К.: Вид-во Київ. ун-ту, 1965. – 504 с.
7. Клипа Н. Використання омонімії та полісемії у газетних текстах / Н. Клипа // Українознавство. – 2006. – № 1(18). – С. 182–185.
8. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику / Дж. Лайонз. – М.: «Прогресс», 1978. – 542 с.
9. Малаховский Л. В. Теория лексической и грамматической омонимии / Л. Вл. Малаховский. – Л.: «Наука», 1990. – 238 с.
10. Маулер Ф. И. Грамматическая омонимия в современном английском языке / Ф. И. Маулер. – Ростов-на-Дону, 1983. – 136 с.
11. Новиков Л. А. Семантика русского языка / Л. А. Новиков. – М.: «Высшая школа», 1983. – 272 с.
12. Реформатский А. А. Введение в языкознание / А. А. Реформатский – М.: «Просвещение», 1967. – 542 с.
13. Солдатова Л. П. Розмежування явищ повної лексичної омонімії та полісемії (словниковий та функціонально-стилістичний аспекти) / Л. П. Солдатова // автореф. дис. ... канд. філол. наук / Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – К., 2007. – 24 с.
14. Сосюр Ф. де Курс загальної лінгвістики / Ф. де Сосюр. – К.: «Основи», 1998. – 324 с.
15. Трнка Б. Замечания об омонимии / Б. Трнка // Пражский лингвистический кружок: сборник статей. – М.: «Прогресс», 1967. – С. 272–276.
16. Эман Э. Об омонимии в немецком языке / Э. Эман // Вопросы языкознания. – 1960. – № 5. – С. 117–124.
17. Bridges R. S. On English Homophones / R. S. Bridges // Society for Pure English. – Vol. 1. – Tract № II. – Oxford, 1919. – P. 3-48.
18. Concise Encyclopedia of Philosophy of Language / Ed. by P. V. Lamarque. – Pergamon, 1997. – 616 p.
19. Cruz Cabanillas I. de la. The Conflict of Homonyms Revisited / I. de la Cruz Cabanillas // Studia Anglica Posnaniensia. – XXXII. – 1997. – P. 101-113.
20. Gilliéron J. Études de géographie linguistique d'après l'Atlas linguistique de la France / J. Gilliéron, M. Roques. – Paris : Champion, 1912. – 155 p.
21. Gilliéron J. Généalogie des mots qui désignent l'abeille, d'après L'Atlas linguistique de la France / J. Gilliéron. – Paris : Champion, 1918. – 360 p. – Див.: електронне джерело <http://gallica.bnf.fr> 04.06.15.